

МОВОЗНАВСТВО

ЛОГІСТИЧНИЙ НАПРЯМ У ТЕОРІЇ МОВИ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РАНЬОГО ВІДРОДЖЕННЯ В ЗАХІДНІЙ РОМАНІЇ

Данилич В. С.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті розглянуто питання теорії мови Середньовіччя з погляду значущості семантичного аспекту мови, пов'язаного з логікою – наукою про форми і засоби мислення.

Ключові слова: Середньовіччя, філософія, граматики, логіка, модус значення.

The article highlights the problem of the Middle language theory from the point of view of the importance of the semantic aspect in language, which is related to the logistics – the science about the forms and the means of thinking.

Key words: the Middle Age, philosophy, grammar, logistics, modus of meaning.

У розвитку лінгвістичних теорій Середньовіччя важливе місце належить логістичному напрямку, позначеному спробою розвинути в пізнанні семантичний аспект мови. Середньовічні вчені розробили досить витончений апарат оперування семантичними поняттями. Варто звернути увагу на те, що їх семантична концепція імпліцитно виходила з примату синтаксичних відношень у мові, які забезпечували можливість виділення інших відношень й одиниць. Логістичний напрям у теорії мови був сприйнятий багатьма вченими як інструмент для розв'язання численних заплутаних філософських проблем, у тому числі проблеми універсалій, поставленої ще в VI ст. Боецієм (Boëthius, бл. 480–524 р.), сучасником Присціана. Стосовно теорії мови проблема універсалій формулювалася як проблема встановлення природи семантики універсальних, з погляду середньовічного наукового світу, термінів, що позначають людину та її властивості. Ця проблематика виявилася в теорії мови пов'язаною частково з проблемами вивчення слова, з одного боку, ізольовано, з другого боку, в мовленнєвому контексті.

Із цих позицій показовим є висвітлення семантики мови в логічному трактаті “*Summulae Logicales*” Петра Іспанського (Petrus Hispanus, бл. 1210–1277 рр.), архієпископа Брагського, папи Іоанна XXI, відомого авторитета свого часу у сфері логіки, філософії і медицини. Петро Іспанський розрізняє логічне й граматичне визначення речення, щоправда, більшою мірою імпліцитно, ніж у чітких формулюваннях. Під значенням (*significatio*) Петро Іспанський розуміє символізацію речі в умовному звукоутворенні. Далі він виокремлює основне значення та супутне (зв'язне) значення, що виражаються в коренях та афіксах. У значенні вчений розрізняє сигніфікацію, супозицію й апеляцію. Перша (сигніфікація) – фактор, що повторюється, постійний для всіх контекстів щодо будь-якого мовного факту, друга (супозиція) – деяка частина можливої ситуаційної семантики, що визначається обмеженим репертуаром ситуацій, у яких виступає відомий факт мови, третя (апеляція) – співвідношення імені з конкретним об'єктом, що реально спостерігається. Петро Іспанський розрізняє модифікації значення, як вони виявляються в мові: у ряду “*знак – річ*” та в ряду “*номінальне – контекстуальне*”. Далі він диференціює в мовній семантиці такі рівні (за його термінологією – “формальні” та “матеріальні”), які в лінгвістиці XX століття представлені поняттями “*мова*” – “*метамова*”. Петро Іспанський пропонує ідею семантичної взаємодії компонентів синтаксичної конструкції і як наслідок – ідею семантичного взаємообмеження. Таким чином, він звертає увагу на важливість вивчення елементів мови

в контексті тих комбінацій, у яких вони реально виступають у мовленні. Це стосується, наприклад, вивчення частин мови. Він також показав у своєму аналізі софізму, що граматично тотожні конструкції можуть отримати більше ніж одну інтерпретацію в мовленнєвій комунікації.

Послідовники семантичної концепції Петра Іспанського отримали назву *modistae*, оскільки вони займалися головним чином проблемою “модусів” значення. Від ключового поняття-терміна системи модистів – *modus significandi* (букв. “спосіб позначення”) походить назва їхнього вчення.

Модисти вперше підняли питання про відповідність мовленнєвого вислову і думки (звідси істини і неістини – проблема психологічного характеру), про співвідношення і відповідність думки і речі (звідси онтологія істини, наукового знання – проблема онтологічного характеру). Із цих положень випливає постановка питання про те об’єднання і роз’єднання, яке здійснює мова в суспільстві: об’єднання веде через освіту до повторного роз’єднання в межах єдиного мовного колективу (професійно- і соціально-мовні угруповання).

Опрацювання питань синтаксичного значення частин мови, виділення частин мови на основі морфологічного аналізу в концепції модистів пов’язане з логікою – наукою про форми і засоби мислення.

Модистичний напрямок у теорії мови підготовлений розвитком середньовічної науки кінця XI, XII і першої половини XIII століття. В епоху раннього Середньовіччя (VIII – XI століття) викладення граматики обмежувалося в основному відтворенням положень і формулювань, що містилися у працях латинських граматиків пізньої античності, передусім Доната (IV ст.) і Присціана (VI ст.), і ставило перед собою нормативні і педагогічні цілі підготовки до читання латинських текстів, головним чином релігійних текстів (Біблія, отці церкви), а також пам’яток античної літератури. Із творів пізньоантичних граматиків робилися різного роду виписки, зберігалася лише те, що було необхідним для елементарного навчання, пояснювалися незрозумілі слова, але майже нічого суттєво нового не додавалося (винятком є розроблення деяких синтаксичних проблем, зокрема, проблем управління).

Картина починає змінюватися у XII столітті, в цей період виникає так звана спекулятивна граMATика, здійснюються перші кроки в розробленні граматичної теорії. Формування спекулятивної граматики відбувається в епоху великого загальнокультурного піднесення в країнах Західної Європи – зростаючого інтересу до логіки і філософії. Передусім пробуджується інтерес до логіки, способів аргументації, мистецтва ведення спору, до всього того, що в Середні віки називається діалектикою. Слова Петра Іспанського, якими він починає свою працю “*Summulae logicales*” (XIII ст.), цілком можуть бути використані для характеристики інтелектуального життя західноєвропейського суспільства і в XII столітті: “*Dialectica est ars artium et scientia scientiarum*” (“Діалектика є мистецтво мистецтв і наука наук”). Проникнення деяких елементів логіки в граматику спостерігається вже в Абельяра (1079–1142).

В утворених у XII – XIII століттях численних навчальних центрах університетського типу зі студентським складом з різних європейських країн незабаром було усвідомлено, як суттєво різниться середньовічна латина як міжнародний засіб живого спілкування в культурному світі Європи від норм класичної латинської мови – в усіх царинах: вимові, слововживання, граматиці. Ці зміни в суспільно-мовній практиці відбилися і на теорії мови. ГраMATика Присціана “*Institutiones grammaticae*” найвагоміший за змістом трактат з латинської мови (18 книг) – починає отримувати коментарі, уточнення, поправки до мовної норми, сформульованої у свій час автором Граматики. У мовній теорії, відбиваючи дух часу, впевнено зазвучала логістична термінологія, замінюючи в деяких місцях власну граматичну термінологію Присціана, успадковану від греко-римської граматичної традиції.

Одним з авторів такого роду граматичної модернізації був Петро Гелійський (“*Summa grammaticae*”, бл. 1140 р.), який широко користується поняттями, запозиченими з логічних творів Аристотеля (“Категорії”, “Про тлумачення”), граматичні визначення він супроводжує докладними відступами, що претендують на теоретичну, філософську значущість. Будучи

відомим діячем “першої хвилі” спекулятивної граматики, Петро Гелійський мав помітний вплив на середньовічних модистів, які часто у своїх творах на нього покликаються. Його педагогічна діяльність пов’язана з Паризьким університетом (середина XII ст.), який у XIII столітті – період найвищого підйому середньовічної науки був визнаним центром вивчення філософії в Західній Європі. Майже всі видатні модисти кінця XIII століття були магістрами мистецтв і викладачами факультету мистецтв цього університету (з 1255 р. цей факультет стає по суті філософським факультетом), а також авторами праць з проблем логіки і філософії. Учення модистів являє собою вершину всіх спроб проникнення в природу мови в епоху європейського Середньовіччя; період модистів розглядається як один із золотих віків мовознавчої науки загалом, а їхня граматика – як перша теорія мови в європейській науковій традиції [4, с. 7].

Граматичне вчення модистів тісно пов’язане із сучасною йому схоластичною філософією; цей зв’язок виявляється як у сфері проблематики, так і у сфері поняттєвого апарату і термінології.

Співвідношення між філософією і окремими науками в той період було принципово іншим, ніж у Новий час. Усі окремі науки розглядалися як складники філософії, панувало уявлення, відповідно до якого “Немає такої науки, яка не була б якоюсь частиною філософії” (*Nulla est scientia quae non sit aliqua philosophiae pars*) там само, с. 13. У зв’язку з цим, модисти вважають достойним своєї уваги лише найсуттєвіші особливості граматичної будови, які видаються їм загальними для всіх мов. Для повного розуміння явищ мови, на їх думку, необхідно звернутися до процесів пізнання, а також до світу реальної дійсності, бо будова мови відбиває структуру матеріального світу. Так, зокрема, значення частин мови є корелятом реальної дійсності; два важливих елементи дійсності (за уявленням схоластики) – стан і становлення (*habitus i fieri*) – виражаються в значенні частин мови: сталий стан – у значенні імені і займенника, а становлення – в значенні дієслова і дієприкметника. При цьому модисти мало цікавилися значенням окремих слів (*significata specialia*), а головним чином абстрактними константами мовної будови, граматичними значеннями (*significata generalia* букв. “загальне значення”). Безпосереднім джерелом цих загальних значень є уявлення нашого розуму, проте не розуму зоб’язані вони (слова) своїм існуванням (наполегливо підкреслюється модистами), а врешті-решт вони кореняться в реальній дійсності.

Загальні властивості будь-якого явища модисти розглядають як модуси існування певного явища (*modi essendi*); саме від них беруть свій початок модуси позначення (*modi significandi*). Деякі явища володіють модусом стану (*modus habitus*) або модусом сталого положення; відповідно до цього модусу існування модус позначення характеризує назву даного явища як ім’я. Інші явища володіють модусом становлення (*modus fieri*); відповідний даному модусу існування модус позначення характеризує назву певного явища як дієслово. Поряд із такими властивостями, а, отже, і такими модусами існування, які становлять сутність цього явища і яким відповідають основні модуси позначення (*modi significandi essentiales*), що визначають віднесеність назви певного явища до тієї чи іншої частини мови, явище має інші властивості – другорядні, змінні, деякою мірою випадкові (*modi essendi accidentales*), яким відповідають у сфері мовного вираження змінні, побічні модуси позначення (*modi significandi accidentales*), що характеризують ті чи інші акциденції слова, у сучасній термінології – словозмінні категорії слова певної частини мови. Проміжну сферу між реальною дійсністю і мовним вираженням утворює людський розум; зв’язок між модусами існування (*modi essendi*) і модусами позначення (*modi significandi*) здійснюється за допомогою модусів пізнання (*modi intelligendi*).

Найбільш повно ми знайомі, завдяки сучасним виданням, з працями модистів данського походження, які були пов’язані в той чи інший період свого життя з Паризьким університетом. Тут передусім згадуються модисти Мартін Дакійський (друга половина XIII ст. – 1304 р.: “*De modis significandi*”) і такі його сучасники й співвітчизники, як Боецій Дакійський (друга половина XIII ст.), Іоанн Дакійський (друга половина XIII ст. – “*Summa Grammaticae*”), Симон Дакійський (друга половина XIII ст. – “*Domus Grammaticae*”). Грунтовним викладом

доктрини модистів цього періоду їх творчості вважається дослідження Томаса Ерфуртського (кінець XIII ст. – “*De Modis significandi sive Grammatica Speculativa*”). Відомі також праці модистів фламандського походження: Мішеля з Марбе і Сігера з Куртре (“*Summa modorum significandi*”, XIV ст.).

В історії лінгвістичних теорій Пізнього Середньовіччя граматичні концепції модистів демонструють по суті нові можливості інтерпретації граматичного і логічного аналізу з метою найбільш повного і глибокого пояснення природи мови в напрямку створення загальної теорії граматики за алгоритмом коректних – на той час – логіко-граматичних кореспонденцій, зокрема на базі логістичних парадигм Петра Іспанського. Уже ця обставина забезпечує вченню модистів видатне місце в історії науки про мову.

Модисти представили в систематизованому вигляді філософію мови, над якою працювали філософи-схоласти. Ними була зроблена спроба виділити граматику як самостійну науку зі своїм предметом і методами дослідження. Модисти вбачали основу граматики за межами самої мови, що залежить від структури реальності і законів мислення. Універсальність реальності, досягнута універсальним людським розумом, могла бути виражена, на думку модистів, в універсальній, ідеальній мові – латині як мові церкви і науки.

Латинська мова починає розглядатися як школа логічного мислення. Це зумовило те, що правильність граматичних явищ стала встановлюватися логічними критеріями. Таке переконання знайшло опору у філософії раціоналізму і спричинило виникнення універсальної, чи філософської, граматики, яка вважала, що значеннєвий план різних мов однаковий, а їхня розбіжність міститься лише в зовнішній, звуковій оболонці.

Схоластична наука мала свої позитивні аспекти, хоча і не могла спиратися на факти, на дійсність, на досвід і спостереження. На устрій світу, на історію, на все довкілля середньовічна людина дивилася очима церкви, вчення якої для неї було непорушною, незмінною істиною. Середньовічна людина не знала сумнівів, вона не мала поняття про те, що ідеали, якими вона жила, мають відносний і тимчасовий характер. Її погляди носили абсолютний характер. Вона не потребувала для вивчення фактів розвивати, змінювати висновки, що відрізняє мислителя нового часу. Ці останні були дані їй раз і назавжди в готовому вигляді, і факти, що суперечили цим висновкам, усувалися. Факти, дійсність – невблаганні. Учений, що спирається на них, ризикував дійти висновків, які не відповідають ученням церкви. Саме тому схоласти спиралися на попередніх письменників, на отців церкви – словом, на авторитети. Але представники схоластичної науки виробили, по-перше, на диво точну мову і звичку до чіткого, послідовного мислення, що зіграло важливу роль у справі наукового прогресу. По-друге, схоластика суттєво сприяла розвитку інтересу до античних знань. Вона змусила звернутися до творчості античних письменників. В античному світі схоласти знайшли невичерпне багатство мудрості, що повинно служити виправданню християнських істин. Твори Арістотеля стали настільними книгами схоластів. Уражені глибиною і величиною античної мудрості, кращі уми намагалися погодити її погляди з вимогами церкви, і Арістотель був проголошений “предтечею Христа в справах природи”. Античний вплив, поклоніння класичній освіченості, що прийнято вважати основним елементом культурного життя Ренесансу, не вмирало протягом усієї середньовічної історії.

Література

1. Бурсьє Э. Основы романского языкознания / Э. Бурсьє. – М. : Изд-во иностр. лит., 1952. – 672 с.
2. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
3. Данилич В. С. Захист народних мов у контексті науки про мову (до 200-річчя романського мовознавства) // Наука і сучасність : Зб. наук. пр.: Педагогіка. Філологія. – К. : Логос, 2001. – Т. XXV. – С. 208–218.
4. Перельмутер И. А. Грамматическое учение модистов // История лингвистических учений: Позднее Средневековье / отв. ред. А. В. Десницкая. – СПб. : Наука, СПб отд-ние, 1991. – С. 7–66.